

Ընտրութիւններէ վերջանալուց յետոյ մնացին մօտ հարիւր կրկնաքուէարկութիւններ։ Այժմ այդ կրկնաքուէարկութիւնները արդէն սկսվեցան և ընտրողական շրջաններէ շարքի մէջ արդէն յաղթեցին ազատամիտները և պարզէսխանները։ Ազգականները, յետադէմները և սօցիալիստները այդ շրջաններում յաղթվեցան։

Լրագիրները հաղորդում են, որ Բերլին քաղաքի վեց ընտրողական շրջաններէ երկուսի մէջ, պէտք է նոր, լրացուցիչ ընտրութիւններ կատարվեն։ Պարզէսխաններ Բիխտեր և Ջաուէէն, որոնք ընտրվեցան մի և նոյն ժամանակ և Բերլինում և գաւառներում, յայտնեցին որ ընդունում են գաւառական պատգամաւորութիւնները, այդպիսով երկու շրջաններ Բերլինում նորից ազատ են մնում և երկու նոր պատգամաւորներ պէտք է ընտրվեն։ Բիխտեր և Ջաուէէն այդպէս վարվեցին երեւի այն պատճառով, որ գիտեն թէ գաւառների պատգամաւորութիւնը չընդունելով, փտանգ կայ, որ իրանց տեղ կընտրվեն յետադէմները կամ կղերականները, որովհետեւ գաւառացի ժողովուրդը աւելի տգէտ է, նրան աւելի հեշտ է մոլորեցնել և նորից ընտրել տալ յետադէմներին, իսկ Բերլինի ժողովուրդը անպատճառ կընտրի ազատամիտներին, կամ առաջադէմներին։ Այդպիսով առաջադէմ կուսակցութեան թիւը պարլամենտում կաւելանայ։

Հակահրէական կուսակցութիւնը առաջարկեց իշխան Բիսմարկի որդուն ընտրել տալ նրան Բերլինի մէջ, բայց կոմս Բիսմարկ մերժեց այդ առաջարկութիւնը, համոզված լինելով, երեւի, որ նոյն անաջողութիւն կունենայ, ինչպէս ունեցել է Միւլհաւզեն քաղաքում։ Առաջադէմութիւնը պարզ տեսնում է այժման ընտրութիւններինք որ գերմանական հասարակական կարծիքի մէջ տիրապետում է այժմ ազատամիտ միտ ոգին և Բիսմարկին ընդդէմ դնում։

Նրանք ամեն տեղ էլ ազգայն են, բայց նրանք աշխատասէր և գործունեայ են ու պատրաստ են ամեն մի դէպքից օգուտ քաղել որպէս զի իրանց կեանքը աւելի ևս տանելի անեն և իրանց որդկերանց ապագան ապահովացնեն։ Տաճկաստանի այս մասերում գտնվող հայերից, որոնց մասին հիմա խօսում ենք, կարելի է շատ բան սովորել իրանց քաղաքներում և գիւղերում զպրօցներ բանալու համար, թէ և սկզբում նրանց պէտք կը լինէր ոչ սակաւ առաջնորդութիւն և օժանդակութիւն ժողովրդի վիճակը բարձրելուց ջոկ իրելոյն լաւ դպրոցներ հիմնելու դէմ մի մեծ արգելք օրինաւոր վարձակաւորների պակասութիւնն է։ Այս պակասութիւնը լրացնելու գիւրաւ կարելի է։ Բոլոր փոքր-կտորայում ամեն մի հայ գիւղ մեծ տնտեսութիւնով ուսուցիչ է պահանջում հասարակ զպրօցի համար, շատ անգամ յայտնել են մարդիկ իրանց կամքը, որ պատրաստ են դպրոցի շէնքը տալ և ուսուցչի բոճիկի մի մասն էլ, կամ մինչև անգամ նրա բոլոր բոճիկը վճարել, բայց և այնպէս վարձակաւոր չէ ճարվում։ Այս պահանջը դնում է մեր առջև մի ընդարձակ դաշտ բարձրագոյն բարեգործութիւն կատարելու, և հայ ազգի մասաւոր ընդունակութեանը և բնութեանը ստիպելու։ Նայելով, տարակոյս չը կայ որ այս խոր պահանջը կատարելուց պիտի յառաջանան ամենաբարի հետեւեցներ, ինչ կարելի լինի հայերին, որոնք ցրուցան տարածված են բոլոր ասիական Տաճկաստանում, կրթել և իրանց ընկերական կեանքի մէջ բարձրացնել, նրանք անհնազուգ կերպով կը ներգործեն տաճկական պետութեան վերանորոգման ու վերածննդեան վրա։

Սակայն առաջ քան թէ խօսենք այն օժանդակութեան ձևի և չափի մասին, որը պէտք է անել հայերի դատարարական գործում, թոյլ տուէք ինձ նախապէս համառօտել ներկայացնել այն, ինչ որ այս ուղղութեամբ արդէն եղած կատարված է։ Անշուշտ ամեն մարդ, ով որ այս նիւթին ծանօթ է, պիտի խոստովանվի, որ հայ ժողովրդի դատարարական առաջին և ուժեղագոյն ջանքերն արել են ամերիկացիք։ Այդ

ներից որ գերմանական հասարակական կարծիքի մէջ տիրապետում է այժմ ազատամիտ ոգին և Բիսմարկին ընդդէմ դնում։

Գերմանական „Post“ լրագիրը ակնարկում է որ իշխան Բիսմարկի դիտաւորութիւն ունի հրաժարական տալ իր պաշտօնից, զգվելով գերմանական ազգի ապերախութիւնից դէպի իր անձը։

ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ԻՐԼԱՆԴԻԱ

Երբ Գլազգոսի ազատամիտ կառավարութիւնը սկսեց առանց դատարանի կալանաւորել իրանդական շարժման կասկածաւոր անդամներին և մինչև անգամ պարլամենտի անդամներին, եւրոպական մամուլը ուրախութեան հետ խառն գործնեց յայտնելու չափազանց կարող էին իրանց միջիտարել նրանով, որ ազատ Անգլիայի մէջ էլ աւելի լաւ է, իսկ կիսապաշտօնական լրագիրները նոր նիւթ ստացան արտաքին կարգի և վճարողական միջոցները արդարացիութեամբ։ Եթէ պարլամենտական կեանքի կլասիկական երկրի մէջ կառավարութիւնը չէ քաջվում բռնութեամբ գործել հասարակական կարգապահութեան թշնամիների դէմ, ուրեմն ի՞նչի համար, օրինակ, պրուսական կառավարութիւնը չէ կարող խիստ միջոցներ գործ դնել այնպիսի հակառակորդների դէմ, ինչպէս Վիրսով կամ Մոմկէն են։ „Nord Deut. Zeitung.“ արդէն սպառնաց քննդիմադրական կուսակցութեան առաջնորդներին ենթարկել Պարսկի վիճակին, իսկ ազատամիտ մամուլը չը կարողացաւ պատուիրանել այդ սպառնալիքին։ Մամուլը այն միտքն էր յայտնում, որ պարլամենտի

ջանքերը սկսել են 1831 թուին և Պոլսում և այն ժամանակից ի վեր շարունակվել են անընդհատ կէս դար։ Այն պաշտօնական տեղեկութիւնները, որոնք հիմա իմ առջև դրված են, շատ իրողութիւններ են ներկայացնում այն դպրոցների ընդհանուր եղանակի նկատմամբ, որ բաց են արել ամերիկացիք ասիական Տաճկաստանի հայերի մէջ և որոնք մինչև ցարդ արդիւնաւորապէս գործում են։ Այս իրողութիւններից մի բանիւր եւ կը դնեմ ձեր ընթերցողների առջև։ Ամերիկացոց ձեռքով հիմնված դպրոցները բազմաթիւ են, որոնք գլխաւորները հետեւեցներն են։ Հասարակ դպրոցներ, աղայոց բարձր դպրոցներ, աղջկերանց բարձր դպրոցներ, աստուածաբանական սեմինարիաներ, աղջկերանց սեմինարիաներ, և քոլէճներ։

Այս տեսակ տեսակ դպրոցների մասին մի կարճ տեղեկութիւն աւելորդ չի լինի տալը։ Այն հասարակ դպրոցներ ասվածները մի շատ տարական բան են, այդ դպրոցներում ուսանող երեխաների տարիքը ընդհանրապէս 7-ից մինչև 11-է։ Գլխաւոր դասերն են կարգալ, գրել, թուաբանութեան և աշխարհագրութեան տարրերը և սրբազան պատմութիւն։ Այս հասարակ դպրոցների թիւը 424 է, և դրանցում ուսում առնողներին 14.454։ Այս դպրոցները, եթէ այսպէս անել կարելի է, խառն դպրոցներ են, որովհետեւ այդտեղ են միւս բարձր դպրոցների հիմունքը և նրանց սկզբնական սնունդ տուողը։ Ինչ որ վերաբերում է ժողովրդի ամբողջ ընդհանուր յառաջադիմութեանը, այդ հասարակ դպրոցները ամենից շատ կարեւորներն են։ Վասն զի չենք դրանցում, որ հայերի երկու սեռի դասակները սովորում են կարգալ և գրել և թուաբանութեան ու աշխարհագրութեան պարզ տարրերը։ Անշուշտ պէտք է խոստովանել, որ մի ազգի համար աւելի լաւ է որ նրա մի մասը հիմնաւոր կերպով հաստատված լինի ուսման սկզբնական տարրի մէջ, քան թէ անհատներ հասնեն բարձր գիտութեան, մինչև որ ամբողջ խրդած կը լինէր խոր աղիտութեան մէջ։ Տաճկաստանի պէս մի արեւելեան երկրում անյարմար է գտնվել աղերքն ու սղջ

անդամների կայանաւորելը նշանակում է զեղծել դարեւոր պատմական աւանդութիւնները։

Բայց իսկապէս Գլազգոսից առաջնորդված անգլիական ազատամիտ կուսակցութիւնը չէ արժանացել ոչ գովասանքների և ոչ պարսաւանքի եւրօպայի պահպանողականների կողմից։ Բրիտանական կառավարութեան յարաբերութիւնները իրանդիայի հետ ազատամիտներից չէ որոշված, իսկ արտաքին կարգի միջոցները միշտ գործադրվել են իրանդական ազգաւելների դէմ, որոնք բացարձակ աշխատել են իրանդիայից անջատվել։ Պարլամենտի անդամներէ ազատ չէ եղել կայանաւորութեանց, երբ նրան մեղադրել են պետական գաւառանութեան մէջ։ Ներկայ տարվայ սկզբին, արտաքին կարգի օրէնքների քննութեան ժամանակ պարլամենտի մէջ իրանդացի պատգամաւորները առաջարկեցին, որ պարլամենտի աշխատանքների ժամանակ անկարելի է կայանաւորել նրա անդամին առանց պարլամենտի համաձայնութեան։ Բայց պարլամենտը մերժեց այդ առաջարկութիւնը, որովհետեւ նա համաձայն չէր նախկին օրէնքների և ամենքին յայտնի պատմական փաստերի հետ։ Բայց 1800 մինչև 1822 թուականը անցած ժամանակամիջոցից, երբ պարլամենտը բացառական հանգամանքների պատճառով խտտութեամբ պահպանում էր իր իրաւունքները և արտօնութիւնները, միշտ պահպանվել է այն կանոնը, որ պարլամենտի անդամի կայանաւորութեան լուրը այդ գործը կատարվուց յետոյ է յայտնվել պարլամենտին։ Սրինակ 1848 թուականին Իրլանդիայի լորդ-փոխարքան յայտնեց համայնքների ժողովին, որ պատգամաւոր Օրրիէն, մեղադրված լինելով դաւաճանութեան մէջ, կայանաւորված է։ Նոյնպէս և

կերպը միասին կրթել 11 կամ 12 տարեկանից բարձր, ուստի և ամերիկացիք հայերի մէջ երկու տեւերի համար առանձին առանձին դպրոցներ են կառուցել։ Սրանց կոչում են բարձր դպրոցներ։ Գլազգոսում այս տեսակ դպրոցների վիճակագրութիւնը անկատար է, բայց երևում է, որ ամենայն ուրեք ուր ամերիկացիք գործում են, այդ դպրոցներից կան։ Հարկաւ այս ուսումնաւորների դասերը աւելի առաջացած են, բայց գլխաւորապէս նման են այն ստորակարգ զբոսայրոցներին։ Թուաբանութիւնը և աշխարհագրութիւնը սորանց մէջ աւելի բարձր է, մինչև և ուրիշ դասեր, ինչպէս տաճկերէն և հայերէն քերականութիւն, տաճկերէն լեզու արաբերէն տառերով, և տարրական բնագիտութիւն (physiology) ուսուցանվում են։ Այս բարձր դպրոցներում մինչև մի աստիճան ուշադրութիւն են դարձնում նաև ինքնուրոյն շարագրութեան։ Այս տեսակ դպրոցները աղջկաներին պատրաստում են աղջկերանց սեմինարիայի համար և աղերանցը քոլէճի համար։

Աղջկերանց սեմինարիաները անշուշտ այն բազմաթիւ օգտակար դպրոցներից են, որ ամերիկացիք հիմնել են Տաճկաստանում։ Դրանցից կը գտնենք հիմնված և Պոլսում, Բուսասայում, Բաշչալիկում, Մարսուսանում, Կեսարիայում, Խարբեղում, Էրզրումում, Բաղէշում, Վանում, Մարզնում, Հաճրում, Մարաշում և Այնթաբում, ընդամենը 13 հատ աղջկերանց սեմինարիաներ, թէպէտ և այս սեմինարիաները բացված են ամեն ազգի և ցեղերի համար անխտրաբար, բայց իրօք միմայն հայ աղջկանք են սորանց աշակերտանիները։ Այս սեմինարիաների դասերը բարձր դպրոցի ուսումից բարձր են։ Այստեղ մեծ ուշադրութիւն է դարձրած հայերէնի, տաճկերէնի և անգլիերէնի վրա, նոյնպէս և շարագրութեան ու երաժշտութեան, նաև սրբազան պատմութեան և բնական գիտութեանց մի քանի մասերին։ Մանաւանդ յայտնի նպատակով շատ ուշ են դարձնում դատարարական տեսական և գործնական ուսման վրա։ Տեղեկագրերը ցոյց չեն տալիս թէ այդ դպրոցներից ամեն մէկում քանի աղջիկ կայ, բայց եւ նկատեցի, որ ոչ մի

1852 թուականին տեղական դատատանական իշխանութիւնը յայտնեց պարլամենտին, որ պատգամաւոր Օկոնեօր կայանաւորված է։ Երբ պարլամենտի անդամները մեղադրվում են, որ նրանք չեն հպատակվում դատարանին, նախագահող դատաւորը հրամայում է նրանց կայանաւորել և այնուհետեւ այդ լուրը հաղորդում է պարլամենտին։ Այդպիսի անցքեր պատահել են 1831, 1874 թուականներին։ Ահեբե և ուրեմն, որ Պարսկիւն և նրա համախոհներին կայանաւորելը անսովոր չէ։ Իրլանդիայի պատմութեան մէջ այն ժամանակից, որ Անգլիան տիրապետում է այդ երկրին։

Իրլանդացիների վերաբերութեամբ մինչև այժմ Անգլիայի մէջ տիրապետում է յաղթողների զգացմունքը դէպի յաղթվածները, մի արհամարհական զգացմունք դէպի չերես արած իրլանդացիները։ Քաղաքական ազատութիւնները, որոնց անգլիացիները պաշտպանում են իրանց համար, իրլանդիայի թշուառ ազգաբնակիչների համար չեն։ Բացառական օրէնքները, որոնք աներեւակայիլ են բուն Անգլիայի սահմանների մէջ որ և է ժողովրդական շարժման դէմ, ուրախութեամբ հրատարակվում են պարլամենտից յաւիտեան անբաւական իրլանդական ազգաբնակիչների դէմ, որ ստրկացրած է անգլիական կայսրածատէր արխտօկրատիայից։ Մինչև այժմ ոչ ունեն Գէորգ III-ի և Վիկտոր IV-ի օրէնքները վարչական միջոցների մասին, երբ իրլանդական գիւղացիները ձեռնամուխ են լինում կայսրածատէրների իրաւունքներին։ Եւ ի՞նչպէս էին ձեռնամուխ լինում իրլանդացիները այդ իրաւունքներին կամ վերջինները ի՞նչ տեսակ էին Իրլանդացիները իրաւունք չունէին իրանց զաշտերը փաշտող փեսայի կենդանիներին ոչնչացնելու։

սեմինարիայի աշակերտուհիք 25 կամ 30-ից պակաս են։ Մինչև և մի քանիսն են աշակերտուհիների թիւը հասնում է 50 և մինչև 60։ Այս թիւից պէտք բաց առնել Մարաշու սեմինարիան, որ նոր է բացվել։ Ուստի յարմար եմ համարում միջին թիւով իւրաքանչիւր սեմինարիայի աղջկաները 30-ի չափ ընդունել, որ ընդամենը կանէ 390 աղջկանք։ Երբ որ մենք որ այդ աղջկաները մասնաւոր հոգատարութեամբ ընտրված և այլ և այլ քաղաքներից ու գիւղերից բերված են այդտեղ, այն ժամանակ կարելի է հնչախ տեսնել այդ սեմինարիայի աղջկաները փոքր-կտորայի իրական սեռի վիճակը և բնատրութիւնը կրթելու գործի մէջ։ Ուրախվել է իմանալ, որ աղջկերանց սեմինարիաները լաւ կրթված ամերիկահայերի հակողութեան տակ են։ Այս տիկիները իրանց նուիրել են այս բարեգործական նպատակին մի այնպիսի բանի մացութեամբ և տոկոսութեամբ, որ արժանի է բարձրագոյն գովման։

Վերջապէս երկուստորոնցից քոլէճները։ Այժմ պիտի հիմնել են ամերիկացիք տաճկաց պետութիւնում չորս հատ. մէկը Կ. Պոլսում, միւսը Բէյրութում, յետոյ մէկը Այնթաբում և մէկը էլ Խարբեղում։ Բէյրութի քոլէճը միայն արաբախօս ցեղերի համար է, ուստի և մեր այս նպատակից դուրս է, ըստ որում արաբացի լեզուի թիւը շատ փոքր է։ Կ. Պոլսում գտնվող Բոքերտ քոլէճը պարսկական է իր մէջ Տաճկաստանի գրեթէ ամեն աղջկաներից աշակերտներ, Սեմադոյն մասը բոլորապէս են, իսկ նորանցից յետոյ են հայերը։ Այնթաբի քոլէճը 87 ուսանողներից 3 հատը բացառելով, մնացեալը բոլորը հայ են։ Մինչև և Խարբեղի քոլէճը, որ չբացաւորված է ժողոված հայ ուսանող և քաղաքներով, ունի միմայն հայ ուսանողներ, Մի հիդդերոյ քոլէճ նոր է սկսվում։ Այժմ քոլէճը պէտք է հիմնվի Ճ. Մարսուսանում, որին շատ համակրում են փոքր-կտորայի հիւսիսային կողմի բնակիչները։

որովհետեւ այդ կենդանիները անհրաժեշտ էին ազնուական լորդերի գուարձութեան, որսի համարս Գիւղացիները հէնց որ լորդից առաջին հրամանը ստանային, պէտք է թողնէին իրանց հայրերի և պապերի տիրւոյ և քրտինքով մշտեալ ժառանգական հողային բաժինները, նրանց վրա կառուցած բոլոր շինութիւններով, որովհետեւ լորդը կամենում էր այդ հողերի վրա այգիներ շինելու իրանցիայի մէջ հետզհետեւ դարդանում էր ատելութիւնը դէպի անգլիական իշխանութիւնը, որովհետեւ իշխանութիւնը պահպանում էր և կատարում էր օրէնքները, իսկ վերջինները կազմուս էին լորդերից իրանց արտօնութիւնների և իրաւունքների օգտին:

Արտաքին միջոցների օգնութեամբ երկրը հանգստացնելու նպատակով հրատարակված մի շարք պարլամենտական և կառավարչական կարգադրութիւնները աւելի էլ վատացնում էին իրանցիայի դրութիւնը: Իրանցիան Անգլիայի հետ միացնելու օրից ամեն տեսակ ստիպողական օրէնքներ գործադրված են այդ թշուառ երկրի մէջ: Բաւական է մտաբերել իրանցիայի համար հրատարակված կարգադրութիւնները վերջին 50 տարիների ընթացքում համարվելու համար, որ անգլիացիք առանձին կարծիք ունեն անհնազանդ Իրանցիան կառավարելու մասին: 1833 թվականին իրանցիայի փոխարքայ-լորդին իրաւունք էր տուած արգելել հասարակական ժողովները, պաշարված դրութիւն յայտնել դաւանական տեղեւորում, պարտաւորեցնել բնակիչներին արել մայր մանկուց յետոյ տանից դուրս չը գալ, անհնազանդներին կալանաւորել և նրանց գիւղարական գոտաւորանին ենթարկել: 1834 մինչև 1840 թվականը իրանցիայի մէջ արտաքայ կարգի դատարաններ էին գործում, 1847 մինչև 1856 թվականը կառավարութիւնը իրաւունք ունէր մասնաւոր անձինքներից խլել գէնքը և դրա համար հետախուզութիւններ անել տների մէջ: 1848 թվականին վարչութիւնը իրաւունք ունէր արտաքսել օտարականներին: Նոյն օրէնքները աննշան փոփոխութեամբ գործադրվում էին 1856 մինչև 1870 թվականը: Այնուհետեւ հրատարակված օրէնքները, որոնք գործադրվում էին 1870 մինչև 1880 թվականի յունիսը աւելացրին տուգանքները գէնք կրելու համար, թոյլ տուին կասկածաւոր անձանց նամակները բանալ, փակել հասարակական հիմնարկութիւնները, կալանաւորել օտարականներին և գիշերը դուրս եղած մարդկերանց հակառակ ազդարարութեան տանք մնայու մասին, նոյնպէս և կալանաւորել և դադարեցնել պարբերական հրատարակութիւնները, թէպէտ հրատարակիչներին իրաւունք էր արժոււք բողոքել դատարանին: Վերջին ստիպողական օրէնքները հաստատեցին և գործադրեցին այդ բոլոր կարգադրութիւնները, որոնք ժամանակաւոր և տեղական բնաւորութիւն ունեն անգլիական օրէնսդրութեան տեսակէտով: Այդ օրէնքների վրա հիմնված իրաւաւոր կառավարչական կարգադրութիւն պէտք է ներթափանցի պարլամենտի հսկողութեանը, մինչդեռ առաջ այդ չէր լինում: Այդ օրէնքներից մէկի մէջ ասված է, թէ վարչութեանը տուած իրաւունքի համեմատ կալանաւորվածները պէտք է պահվեն ոչ թէ իրրեւ յանցաւորներ, այլ իրրեւ մեղադրվածներ յանցանք գործելու մէջ: Նրանց թոյլ է արժում լրագիրներ և զբոսայգիներ, յարաբերութիւններ ունենալ իրանց բարեկամների և հաւատարմատար-

ների հետ և իրանց համար պատուիրել ցանկացած կերակուրը, այնպէս որ բանաւոր այս դէպքում ոչ թէ պատժի, այլ միայն կալանաւորութեան տեղ է:

Ինչ դուրս եկաւ իրանցիայի մէջ այդպիսի ստիպողական օրէնքներ գործադրելուց: Այդ բոլորը այն հետեւներն էր ունեցու, որ երբ այժմ իսկապէս կամենում են բաւականութիւն տալ իրանցիայի երկրներին, վերջինները դարձեալ թշնամարար են վերաբերվում, որովհետեւ նրանք սովորել են անգլիացիներին ևսամոլ հարստահարողներ և հալածողներ համարել: Գերազանցեալ իրանցիային, ոչնչանում էին երկրի ազգաբնակչութեան և նրան լծող զօնից կառավարող բրիտանական զործիշներին անբնական յարաբերութիւնների շնորհիւ:

ՆԱՄԱԿ ԹԻԻՐԲԻԱՅԻՑ

Կ. Պոլս, 25 հոկտեմբերի

Խոստացել էի ձեզ գրել հայոց հարցի մասին և պատրիարքին նաև ունեցած խոսակցութեան վրա: Գիտե՞ք որ իրանցիայի խառնակութիւնները մի կողմից, Անգլիայի և Տրիպոլիսի անցքերը մի կողմից այնպէս պատեցին եւրոպական կարիքների զուտը, որ հայոց հարցը գրեթէ ամբողջ միայն զանցառութեան մէջ մնաց: Չը կայ չարիք առանց բարեացի: Թէպէտ մի ամիս ևս յետաձգվեց մեր գործը, բայց այս մի ամիս մէջ պատահած քաղաքական դէպքերը և ցնցումները բաւական նպատակաւոր բաներ յառաջացրին հայոց հարցի համար: Անգլիական և բարբարական երկրի իշխանները ու եւրոպական ազդու միջամտութիւնը նոցա մէջ, կայսրների տեսակցութիւնը ու մի քանի ուրիշ դիպլոմատիական շարժումներ, նմանապէս լրագրական դրդիչներ մի տեսակ սարսափ գցեցին Թիւրքիայի վրա, ամեն կողմից համոզում յառաջ բերելով թէ՛ հասել է Թիւրքիայի վերջը և խօսքը այժմ միայն նորա վերջնական բաժանման վրա է: Վերջնական բաժանում էր միայն չարիք չարիք լուրից չնշողը, վստահող այս օրհասական լուրերից ցնցված վաղուց էի մի կողմից ձեռնահաս պաշտօնական անձինքների մօտ որոշ գաղափար կազմելու համար, մի կողմից տեսնում էի թղթակիցների ու Ներսէսի նաև: Այս բոլոր իրադրույթները (ինչպէս ասում են կալուսեցիք) հեռագրական լուրի ձևով երկի կարգադրեց «HORDUK»-ի մէջ, որը որ տեղից էլ առած լինէր այդ լուրը, բայց նա ճիշդ արտայայտութիւն էր: Պոլսում տիրող օրհաս տրամադրութեան:

Այս ամեն խրատումները, ասեցի, նպատակաւոր եղան հայոց գործին, որովհետեւ Թիւրքիան համոզվեց, որ իր մանկիւնները Բիսմարկի հետ չաջողվեցան, որովհետեւ որպէս էլ աշխատեց Գերմանիայի ետեւից օգուտ անել, բայց դարձեալ այդ ամենից ոչինչ դուրս չեկաւ, այլ ինքը Բիսմարկը առաջինը եղաւ Թիւրքիայի բաժանման պրոսեկտը: Այս ամենից յետ, բնական է, որ Թիւրքիան պիտի համոզվէր, որ օյններ խաղալը եւրոպական կարիքների հետ միշտ էլ չեն յաջողվի, այլ եթէ մի անգամ երկու անգամ անց կր կենան, երրորդ անգամ այնպէս գլխին կը փչվի, որ եկած տեղն էլ նա չի ձանձուխ: Այս բանի մէջ, ասում եմ, բաւական լաւ համոզված կերեալ հիմա Թիւրքիան, վստահող ինչ որ ասում են հայոց հարցի մասին եւրոպական կարիքները իրանց զեպպանների բերանով, Թիւրքիան փէք էլա, էկեթ էֆէնդիւն (չառ լաւ, այն այդպէս է) և ասում միայն: Տեսնում էք ուրեմն, որ արդէն մեծ տարբերութիւն կայ նորա բռնած ընթացքի մէջ հայոց հարցի վերաբերմամբ և նախընթաց երկու հարցերի մէջ ցոյց տուած արտաքին դժկամակութիւնների: Այսպիսի տրամադրութիւն, ասում են, պատրաստվեց մասնաւոր այս մի ամիս քաղաքական խառնաշփոթութիւնների ժամանակ, վստահող մեր հարցի առկա մնացած ժամանակը կորած ժամանակ չեղաւ...

Հիմա, երբ ամեն ինչ փոքր ինչ հանգստա-

ցաւ և քիչ զսպվեց իրանցական լիզայի կատաղութիւնը, սրը Սարաֆօրա Նորսկօտի բուռն յարձակումներից մղված, Գլադստոն—Գրեյի լիկ կարիքները չըջարեական ուղարկեց եւրոպական կարիքներին հայոց հարցը վերջնականապէս լուծելու համար: Գիտե՞ք որ չըջարեական առած բանը ոչ այլ ինչ է, ապա թէ ոչ պաշտօնական յայտարարութիւն այն համաձայնված կէտերի, որոնց մասին կարիքները նախապէս մտնաւոր և մտերիմ կերպով են բանակցած միմեանց մէջ: Ուրեմն այս ասել է, որ հայոց հարցին եւրոպական բոլոր նկատմամբ պատուութիւնները պաշտօնապէս ձեռնարկեցին մնացած շնորհիւ մեծ հարցին լուծման, որը վերաբերվում է մի այսպիսի անտարբեր, տարտամ և անզգայ ազգի վիճակին: Այսպիսի մի արտաքայ կարգի մեծ ճշմարտութիւն մէջ, երբ ազգի վիճակը անօրինակ մարդու ձեռքին միլիոններ է հարկաւոր, երբ եւրոպայի մէջ պէտք է ունենանք զոնէ չորս-հինգ քաղաքներ, երբ Կ. Պոլսի օտար թղթակիցներն և լրագիրները շանջու համար հարկաւոր է փողը բուռով բաժանել, խեղճ Ներսէս պատրիարքը ինչպէս մի որբացած կուսկուռ (մի տեսակ աղաւթի) մի չոր ծառի վրա, իր խրճիթում առանձնացած, չը գիտէ ինչպէս խօսէ և ինչպէս երեսը ցոյց տայ օրը տասնեակներով եկող թղթակիցներին:

«Վերադառնալ, այս օրերս «Մշակ»-ի ձեռքով առաւանջները հազար բուրջ էին գրել մեր տրամադրութեանը՝ տակ, ինչու չը պահեցիք ձեզ մօտ, այլ Միացեալ ընկերութեան տուածը հարցրի այն օրը, «Ընդ» ասեց Ներսէսը քմիծաղով: «Ինչ էլ չը գիտեք որ հազար բուրջ ունեցողից երկու հազար պիտի ուզեն...» Թէպէտ խօսքի վերջը էլ չը պարզեց, բայց իսկայն հասկացայ թէ որոնց վրա էր խօսքը: Հարկաւոր չէր մեծ բարակամտութիւն ունենալ հասկանալու համար թէ խօսքը այս անիմալ հայ խմբագիրների և լսողների փափաղանքի պէս սովորների վրա էր, որոնք այնչափ անսիրտ են և վատ, որ այսպիսի մի ժամանակ քնաւ չեն մտածում հանգիստ թողնել պատրիարքին և տալ նորան միջոց օտարների հետ զրադվելու համար, այլ ինչպէս ազա՛ տղաւորներ իրանք առաջինը կը կաշեն խեղճ մարդու վրա, որ նորանից վերջի կօպկը խնէ... Ահա ինչ ասել է հայ խմբագիր Կ. Պոլսի մէջ: Նայե՛ք դերը միթէ չէ կատարած և չէ կատարում իր կեղծոտութիւնները զանազան պատմադրութիւնն ասկ ինչպէս մի լրագիր ձեզ ասում, որը իր բոլոր համոզմունքները և շանքերը, Միակար կալուսեցիք ժամանակից սկսած մինչև Մանկուռու ժամանակը, կապած է միայն զանազան տաք պաշտօնների հետ, որոնք ոտանուում են այդ լրագրի արբանեակները մեր աչքի առաջ ևս ասանակ հազար ունիկներով Ներսիսեան զպրոցի և Նիշիպէս Գեորգեան ձեռնարանի մէջ: Ե՛հ, ինչեք միայն չէ կարելի ասել այսպիսի մի միամիտ և հեշտահաստ ազգի մէջ: Ներք է որ միշտ այնպիսի յողուածներ գրվեն, որոնց նպատակը լինի միայն ասել ուրիշների վրա այն, ինչ իրանց սիրած արհեստն է...

Խօսքս մնաց ուրեմն լօրդ Գրանվիլի չըջարեական վրա, որի մէջ մասնաւոր հետաքրքիր է այն տեղը, որ Անգլիան պահանջում է ըստ 61 երրորդ յօդուածի: «Միայն հայերի վիճակի բարելաւումը Հայաստանի մէջ, այլ ևս իսլամներին էլ: Սա այնպիսի մի յաջող և ճարպիկ բան է պատելի լօրդի կողմից, որ արժանի է կատարեալ հիացման: Ի նկատի ունենալով Թիւրքիայի գրեթէ ամբողջ իրաւ օտարութիւնների Հայաստանի քրիստոնէից փոքրամասնութեան կամ նոցա «Վրաստան» և «Ելեգիփոխական» միտումներին վերաբերմամբ, լօրդ Գրանվիլ մի գրչի հարուստութիւն, մի հաստ բաւ մտքներով, հարցը դրաւ այնպիսի մի բարձր և լայն հողի վրա, որ էլ չեն կարող տեղի ունենալ որ և է առարկութիւններ Թիւրքիան ոչինչ չէ կարող ասել իր իւրաքանչիւր անգամ գործին խառնվելու համար, որովհետեւ դեռ շատ առաջվայ տրակտատներով Թիւրքիան պատրաստված է ընդունել եւրոպայի միջամտութիւնը իր իւրաքանչիւր գործին ևս, չեթէ զէպի նոցա վիճակը մի անտարբարութիւն տեսնվի: Ահա այդ մտածված իրաւունքը գործ ածելու տեղը դրաւ հիմա հնարամիտ անգլիացի պետական մարդը, որը Հայաստանի իւրաքանչիւր վիճակը քրիստոնէից վիճակի հետ հաւասարապէս ուղարկութեան առնելով, զգալ է տալիս իրի իրանցի, որ այդ իսլամները ոչ ոք ուրիշ են, եթէ ոչ նոյն մասնատական հայերը, որոնց վիճա-

կի բարեւորութեւ երաշխաւորված է 61-երորդ յօդուածով:

Այսպիսով արած է մի նոր և մեծ քայլ յինչալ յողուածի իմաստը այնչափ ընդարձակելու համար, որ ամբողջ փոքր- Ասիայի քրիստոնեայ և ոչ—քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան վիճակը կարելի է վիճում կապել հայոց վիճակի և բաղդի հետ: Ինձ հետ պատրիարքի մօտ գնացած թղթակիցը շատ հետաքրքիր էր իմանալու պատրիարքից թէ ինքնապատրիարքն համար սահմանված Հայաստանի մէջ որ գաւառները պիտի հասկացած և որպէս թուով քրիստոնեաներ նոցա մէջ: Պատրիարքը ասեց, որ 61-երորդ յօդուածի զօրութիւնը ըմբռնում է ամբողջ փոքր-Ասիան, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Մեծ և Փոքր Հայաստանի հայաբնակ գաւառները, բայց առայժմ 61-երորդ յօդուածի գործադրութիւնը որ տնտեսական է Մեծ Հայաստանի չորս նահանգների համար, որոնց մէջ ամենապաւտեական հանրիւններով 850 հազար զուտարիւն հայ կայ, գրեթէ մի ազգաբնակչութիւն է Բիւրզ, Թիւրք, Կիլիկիա, հրէայ և այլն միասին վեր առած: «Ինչ ազգիւններից էք քաղում, մեր բարձր սրբապետութիւն, այդ տեղեկութիւնները հարցրեց թղթակիցը: Պատրիարքը հասկացաւ, որ եւրոպացին չէր ուզում մեծ հաւատ ընծայել հայկական ազգիւնին, վստահող միմեանց ձեռքը զէպի չկապը ու դուրս հանց մի փոքրիկ արկղ: Արկղի մէջ կային ի միջի այլոց մի քանի բրօշիւներ և մէկ էլ բաւականին հաստ գրքոյկ Ֆրանսերէն լեզուով: Ոչինչ չասելով պատրիարքը տուաւ գրքոյկը թղթակցին ու ինքը նայեց վրաս ինչպիսիք ժպտումով: Եւստասուա զէս, չուռ տուաւ զէս ու մնաց աչքերը խլշած: «Սա թիւրքալ կառավարութեան յնա՛ծ մի գրքոյկ է: Բայց կանչեց թղթակիցը: «Ինչպէս կը տեսնէք: Եղաւ ստանախոր պատասխանը: «Չարմանալի լրութիւն պիտի ունեցած սրանից յետ թիւրքերի կողմից հերքելու համար հայ տարրի մեծամասնութիւնը Հայաստանի մէջ: Նկատեց զարմացմամբ թղթակիցը: Պատրիարքը լուռ էր, ամեն ինչ միայն թողնելով եւրոպացուն ասել: Թղթակիցը ուղեց գրքոյկի վերնադիրը առնել, բայց պատրիարքը ասեց, թէ որովհետեւ այդ մի հազուադիւրս բան չէ, վստահող կարող է իր մօտ պահել: Բոլորովին իր նախապաշարմունքը փչւում հայոց «աշխատեալ» վերաբերմամբ, եւրոպացին նշմարելի կերպով փոխվեց և սկսեց առանձին համակրութեամբ զէպի հայոց դատը շատ ուրիշ տեղեկութիւններ հարցնել, որոնց աշխատում էի ինքս պատասխանել պատրիարքի կոնտրոլի տակ, չորհնալով աւելորդ նեղութիւն տալ մեր արժանաւոր հովիւին, որ այդ օրը բաւական տկարութիւն էր զգում իր վրա:

Բայց այս ժամանակ փոքրիկ արկղից մնացել էր բաց, վստահող էլ քայլվիլ մի կողմ դնելով, ուղեցի քրքրել և իմանալ թէ ինչու մէջ է կայանում հայոց հաշկաւոր պատրիարքի գաւաճը: «Չը լինի թէ փող ևս որսնում» հարցրեց պատրիարքը ժպտումով: Հապա, չը պիտի իմանամ թէ որն է մեր ազգային սնդ ու էլ կոչված զանձարանը, ասեցի ու ձեռքս զէս ու զէս տանելով, ոչինչ ուրիշ բան չը գտայ բացի մի մեծ չքաղամ (մէղալ): «Սա ինչ է սրբազան, հարցրի, «Ո՛հ, ինչ հետաքննին մարդ ես:— «Այսպիսի մի պատմական սնդուկ ձեռքս ընկնի ու հետաքրքիր չը լինեմ: Կարգացի չքաղամ մի պաշտօնը: Նա ընծայ էր արված հայոց պատրիարքին չը գիտեմ ընդհանրապէս որ ընկերութեան կողմից: Ի նշան չնորհակալութիւն և հիացման: «Ո՛հ, այս ինչ բան է: հարցրի ձեռքս առնելով մի հետաքրքիր քարի նման բան մի ոսկէ քսակի մէջ: Եւրոպացի ընկերս էլ շատ հետաքրքրվեց, յայտնվեցաւ, որ դա Հընդկաստանից մի բաշայի (հնդկական թագաւորացի) ուղարկած զեղծապի (protection), որը ուղարկել է բաշան, կարգաւոր հայոց հիւանդի և քաջահոգի պատրիարքի մասին անցկիական լրագիրների մէջ:

«Արդեօք գործադրութեան մէջ ունեցել էք այս հետաքրքիր թախմանը: հարցրեց հանաքով եւրոպացին: Ներսէսը միայն ժպտաց, ոչինչ չասելով: տեսայ թէ որպիսի զգոյշ էր Ներսէսը մի եւրոպացի թղթակցի հետ, որը լուրից ուղտ չինելով իր ամեն մէկ լսածը պատրիարքից, կարող էր միայն արիւն պատասխարութիւն ցոյց տալ նորան: «Կարծիքի պատկերը անցեալ անգամ չը տեսայ ձեզ մօտ, սրբազան: ասեցի, ուղտութիւնս դարձնելով Ամերիկայի հանգուցեալ